

ІСТОРІЯ МОВИ

О.І.Ніка, канд. філол. наук

Деструкція *Dativus absolutus*
в українських пам'ятках XVI – XVIII ст.

В історичній лінгвістиці існують суперечливі погляди щодо походження конструкції "давальний самостійний". Більшість учених вважає, що ця конструкція виникла не як результат запозичення з грецького синтаксису, а є пітомою слов'янською. Так, дослідження І.М.Белорусова (*Дательный самостоятельный падеж в памятниках церковнославянской и древнерусской письменности // Русский филологический вестник, т. 41, 1899*) доводить, що давальний самостійний у старослов'янській і давньоруській книжній мовах не мав повної відповідності з грецьким родовим самостійним. Конструкція "являє собою одну з особливостей слов'янського синтаксису, зокрема – східнослов'янського"¹, хоча, на думку Л.А.Булаховського, "є... всі підстави вважати, що вживання давального самостійного в староруському письменстві було тільки книжним наслідуванням старослов'янських зразків"².

Вихідною точкою утворення давального самостійного був зворот із першим давальним, який безпосередньо доповнював головний присудок. "Звичайно, між виразом із давального самостійного *"п'юцю (п'ючи) ему сь Угры и пов'ѣдѣ имь"* і другим *"п'юцю ему и пов'ѣдѣ ему"*, який розглядається як першообраз першого, велика різниця; але ж і будь-яка нова граматична форма відносно попередньої здається стрибком"³.

Конструкція "давальний самостійний" включала до свого складу форми іменників чи займенників та нечленних дієприкметників переважно активного стану, обов'язковою умовою преднання яких було "координування" в давальному відмінку. Конструкція мала відносну самостійність у реченні; це знаходить пояснення в тому, що іменник у давальному відмінку та іменник основної частини речення в називному відмінку виявляються назвами різних осіб чи предметів. Хоч конструкція мала самостійність, проте здебільшого не аживалася як окреме речення, а включалася до складної структури.

У староукраїнських пам'ятках XVI – XVIII ст. давальний самостійний

у "чистому" вигляді фіксується нечасто: *Въ вторый же днь <,> врѣмени прити(а)шу <,> прсе(а) вечернѣю <,> или по вечерни <,> такожде творить сѣтель <,> шедь въ олтарь <,> яко же и вчера (Требн., 33); По совершѣнїи года, скончавшусѣ м(с)цу августу <,> положеніе(м) чѣтгѣи поже пр(с)тыѣ Бжїи <,> вѣчаниаго <,> и(в) началѣ индикта праз(а)нуемому бл(с)венїю г(с)дино на начинанїе новаго ш(т) созданїѣ мїра вѣща мѣту <,> при почитанїи стѣгѣи прї(д)бнаго Свмѣдна столпника <,> м(с)ца септѣ(м)вріа и(в) днь первый <,> Ползевей съ величїей(м) може(т) быти двойствѣ(н)ны(м) (Мог.П., 6).*

Більшість засвідчених у пам'ятках конструкцій відбиває зміни, пов'язані з процесом перебудови колишніх діеприкетивників у діеприслівники. Оскільки насамперед зміни торкнулися діеприкетивів, на основі яких витворювався синтаксичний зворот, то це було причиною руйнування давальних самостійних. Процес перетворення діеприкетивів короткої форми в діеприслівники зумовлював заміну відмінюваної форми на невідмінювану, а тому діеприкетивники в давальному відмінку заступаються застиглою в називному відмінку однини жіночого роду формою діеприслівників. Заміна форм призводить до втрати "координування" колишніх діеприкетивників з іменем у давальному відмінку: *Бо то не естъ рс(ч) слоушнѣѣ, вше(а)шии овца(м) межї вѣлїи <,> а не мѣли бы прївїати якоє напасти або не дати гор(в)ла своего, та(к) же и всѣ(х) стѣ(х) (Каз., 1176); Идучи мѣѣ до Вїлнѣ, за Чернобилемъ предѣ Мозиромъ, по взрѣчу Длѣпра, въ гудн на дорозѣ придалъ ми ся человекѣ барзо хорый (Фил., 86).*

Неспіввідносність між формальним вираженням імен та діеприслівників у давальних самостійних вирішується двома шляхами: 1) коли змінюється одна з форм давального самостійного; 2) коли замінюються обидві форми цієї конструкції.

Перший із них полягав у тому, що для збереження синтаксичного зв'язку з іменем у давальному відмінку на місці колишніх діеприкетивників нечленної форми (діеприслівників) уживаються діеприкетивники членної форми: *Зряцимъ же намѣ и моляцимъсѣ Богу съ възплемъ велїемъ (вси убо уже по поюсь въ води стояхомъ), юноша онъ свѣтель по явнїхлѣ корабреномъ изыйде къ горѣ, и невидимъ бысть (Мог.Зап., 55); Скончавшїмъ же имъ молитву, - оле чудо! - Грядко оный урядник абїе, посредѣ ихъ стоя, нача стогнати и възпити (Мог.Зап., 52); Дали великіе*

п'язи сторожом, абы пов'їдали пред людьми, иже, нам спичим, пришли ученици его вночи и украли (Пол., 89).

Дієприкметники членної та нечленної форм розрізняються флексіями в давальному відмінку множини: якщо дієприкметники нечленної форми набувають флексії *-емь*, то дієприкметники членної форми *-имь*. Таким чином, між компонентами давального самостійного встановлюється синтаксичний зв'язок унаслідок "зворотної" заміни дієприслівника на дієприкметник, у цьому разі вже членної форми. Дієприкметник у давальному відмінку однини чи множини співвідноситься з іменем у давальному відмінку і на деякий час продовжує функціонування колишніх давальних самостійних.

У подальшому провідним напрямком деструкції давального самостійного є заміна обох його форм. Компоненти, які склали конструкцію, послідовно змінюються і виступають зумовлюючими чи зумовленими. Оскільки дієприслівники за своїми формально-граматичними показниками не можуть виступати у формі давального відмінка, то змінюється і відмінкова форма імені, з яким "координувався" колишній дієприкметник. У цьому разі постановка імені в називному відмінку є однією із замін форм давального самостійного, проте таке "вирівнювання" "не врятувало" конструкцію від руйнування. Категоріальне значення дієприслівників — ознака дії, а тому передбачається віднесення дії та ознаки цієї дії до одного імені-підмета. Дієприслівники втрачають здатність мати при собі іменник у називному відмінку, що, у свою чергу, визначає формально-синтаксичну характеристику цього класу слів. Таким чином, дієприслівник теж заступається іншою формою, в цьому разі — особоводієслівною.

Специфіка давальних самостійних, що відобразилась у самій назві конструкції, зазнала руйнування через ряд причин, серед яких мають місце, по-перше, втрата парадигми відмінювання коротких дієприкметників, зокрема одного її члена — форми давального відмінка — при утворенні дієприслівників; по-друге, у зв'язку з тіснішою граматичною залежністю від дієслів дієприслівники втрачають свою відносну самостійність.

Оскільки між іменем і дієприкметником короткої форми виникають такі ж смислові відношення, як між суб'єктом і предикатом, то обидві форми давального відмінка за їх формально-граматичними функціями у реченні можна співвіднести з підметом і присудком. Ці члени речення були виражені в однаковій відмінковій формі, а тому дієслово-зв'язка в такій

сполучці послідовно не вживалося. Поєднання однотипних відмінкових форм непрямих відмінків компенсувало відсутність дієслова-зв'язки і водночас сигналізувало про залежну предикацію. Предикативність давальних самостійних не переходить за межу залежного від основної частини підрядного речення. Залежність цих конструкцій виявилась у тому, що до їх складу могли проникати сполучники підрядності. Залежний присудок, у ролі якого виступали короткі дієприкметники, виражав ознаку особи чи предмета і характеризував присудок головного речення щодо часу, причини, умови, мети та інших обставин. Особливість такого присудка полягала в тому, що його часова характеристика визначалася лише щодо головного присудка, а також лексичними засобами. Частіше конструкції з давальними самостійними виконували роль часового орієнтира, визначали події, що передували дії присудка головного речення. Подібну формально-синтаксичну функцію виконують дієприслівники та дієслова на місці активних нечленних дієприкметників.

Таким чином, спостерігається зміна форм, які спеціалізуються на виконанні подібних формально-синтаксичних функцій. Функція залишається незмінною, зазнають змін лише засоби її вираження. Перевага надається тим засобам, які виявляються перспективнішими: на відміну від дієприслівників, дієслова мають власну модально-часову характеристику, а залежність їх від присудка головного речення відображена сполучником підрядності.

В окремих випадках давальний самостійний організовує самостійне за значенням повідомлення, що відповідає реченню, але включається в загальний часовий план складної структури. Особливість такого давального самостійного полягала в тому, що, на відміну від, як правило, двоскладних конструкцій, він виступає односкладним, безособовим: *Приключившужемись въ лѣто дѣа, того же мѣсяца в к день, въ томъ же селѣ быти, придоша къ миѣ оба — Третьякъ и жена его* (Мог. Зап., 113). У цьому разі давальний самостійний утворюється за допомогою короткого активного дієприкметника давального відмінка однини та дієслова *быти*.

Відсутність імені-суб'єкта в давальному самостійному остаточно руйнувала конструкцію під час заміни активних дієприкметників. Очевидно, всупереч цьому в безособових конструкціях залежним від дієслова словам надається форма давального відмінка, які, проте, лише формально уподібнюються до підмета: *Тогда повторѣ станя голо(с) мовичи(й): "Пошцѣте чловѣка божия*

да мѡм(т)са за Ри(м)”: *Тогда свѣтаючи цѣтку великому, вышоль Алексѣ(й) сты(й) ѡ(т) тѣла своего* (Повч., 22).

Отже, для давальних самостійних односкладні структури виявилися нетиповими. У наведених випадках вони утворюються введенням у речення іменника у формі давального відмінка (повідомлення сприймається як залежне) або інфінітива **бути** (самостійність повідомлення).

Таким чином, конструкції з подвійними відмінками по-різному співвідносяться з “предикативними” дієприслівниками. Подвійні відмінки з інфінітивами, стосуючись дієприслівників, виконують функцію другорядного члена речення. Проте дієприслівники на місці коротких дієприкметників у ролі другого знахідного відмінка включаються до структури подвійного присудка. Значення конструкції “давальний самостійний” серед побудов із подвійними відмінками особливе, бо вона утворювалась лише за допомогою коротких дієприкметників. Специфіка таких конструкцій полягала в тому, що, на відміну від форми знахідного відмінка, яка виконувала функцію члена речення в основній частині речення, слово-суб’єкт у формі давального відмінка часто не співвідносився з основною частиною. Інакше кажучи, синтаксичні зв’язки між іменем у давальному відмінку та рештою компонентів речення, які не входили до згаданої конструкції, не встановлюються. Самостійність такого давального виявляється в тому, що з певних причин згорнутому виразу приписується предикативність. Короткі дієприкметники виконують функцію залежного присудка, що підтверджується проникненням до складу давального самостійного сполучників підрядності. Певною мірою дієприслівники виконують таку ж функцію, проте ознака згортання виразу в такому випадку порушується.

Якщо для старослов’янських і почасти давньоруських пам’яток конструкція “давальний самостійний” характерна в класичному вияві, то в староукраїнських пам’ятках ХУІ – ХУІІІ ст. виразно виявляються ознаки її руйнування. Очевидно, саме тому у використаних пам’ятках конструкція “давальний самостійний” представлена невеликою кількістю прикладів. Як правило, ці конструкції виявляються в текстах з яскраво вираженою книжною традицією (в деяких казаннях, полемічних творах тощо), а особливо у творах, що належали високоосвіченим діячам епохи: Петру Могилі, Герасиму Смотрицькому та ін.

¹Борковский В.И., Кузнецов П.С. Историческая грамматика русского языка. 2-е изд., доп. – М., 1965; ²Булаховський Л.А. Вибрані праці: В 5-ти т. – Т. 2. – К., 1977; ³Потебня А.А. Из записок по русской грамматике: В 4 т. – Т.1-2. – М., 1958.

Список умовних скорочень назв джерел

Мог.Зап. – Могила Петро. Записки // Архив ЮЗР. – К., 1887. – Т.7. – Ч.1.

Требн. – Євхологiон Петра Могил, К., 1646. – Ст.-Др. ЦНБ НАН України, Ш. – Кир735.

Каз. – Збірка казань, ХУІІ ст. – Рукоп. ЦНБ НАН України, Ш.287П (44)КПЛ.

Фил. – Діаріуш берестейського ігумена Афанасія Филиповича, 1646. // Русская историческая библиотека. – Пб., 1878. – Т.4. – Кн.1. – С. 48-155.

Пол. – Памятники литературной полемики православных южноруссов с протестантами и латино-униатами в Юго-Западной Руси за ХУІ и ХУІІ ст. // Акты ЮЗР. – К., 1914. – Т.8. – Ч.1. – Вып.1.

Повч. – Збірка з проложних житій і повчань Максима Грека та ін., ХУІІ ст. – Рукоп. ЦНБ НАН України, Ш.. – ДА П 521.

А.А.Дем'янюк, асп.

**Структурно-семантичні моделі композитів –
назв осіб у староукраїнській літературній мові
кінця ХVІ – ХVІІ ст.**

Складні слова – органічний пласт лексики староукраїнської літературної мови кінця ХVІ – ХVІІ ст. в обох її різновидах – книжковому (“простому”) і слов’яноруському (слов’яноукраїнському). Частина композитів, засвідчених у пам’ятках цього періоду, є старослов’янізмами з походження, інша частина – складні слова, утворені на ґрунті староукраїнської літературної мови.

Серед композитів-іменників значну за обсягом групу становлять слова на позначення осіб, що і є предметом аналізу в пропонованій статті.

Матеріалом для дослідження є пам’ятки староукраїнської літературної мови кінця ХVІ – ХVІІ ст., зокрема поетичні збірки

© А.А.Дем'янюк, 2000